

Kielioppaiden historiaa

Jouko Vesikansa

Ensimmäinen kielenkäytön oppaamme on lääkäri-kirjailija Samuel Roosin *Johdatus Sanain oikeaan kirjoittamiseen*. Se ilmestyi anonyyminä 1851. Nykyaikaisessa mielessä kirjasta on tosin pidettävä lähinnä alkeiskielloppina, joka — omalaatuisin termein — esittelee mm. suomen äänteet, sanaluokat, taivutusmuodot ja välimerkit. Toivoen »kalliin kieleemme aina sitä enemmän kasvavan, kaunistuvan ja tasaantuvan yhteiseksi kieleksi meidän kansalle, mitä ahkerammin sitä viljeltäisiin» Roos julkaisi vielä neljä vuotta myöhemmin toistasataa kirjeakaavaa käsittävän kokoelman *Muutamia Newoja ja Johdatuksia Lähetyskirjain tekemiseen, Suomen kieltä rakastavain ja harjottavain ensi-tarpeeksi*.

Erikoinen mutta apuneuvona vielä melko vaatimaton on seminaarin lehtorin ja ahkeran kynänkäyttäjän K. S u o m a l a i s e n (Kaarlo Kustaa Samuli Suomalaisen)¹ *Suomalaisia keskusteluja ajan*

ratoksi suomenkieltä suosiville Suomen naisille. Se ilmestyi 1885 ja 1886 kahtena 48-sivuisena osana, ja enemmistö sen keskustelun muotoisista kielipakinoista oli julkaistu jo aikaisemmin Uudessa Suomettaren. »Monelle on», toteaa tekijä alkusanoissaan, »joko ruotsinkielinen kasvatus tahti huonosti hoidettu kirjallisuus lahjoittanut kaikenlaisia virheitä». Näitä hän tahtoo saada oikaistuksi. Suomalaisen keskustelut, erikoista kyllä naisille omistettuina, antavat ohjeita puhuttelusanojen ja arvonimien käytöstä, ne opettavat ääntämään oikein vierasperäisiä sanoja ja karttamaan niitä, milloin »sievä ja hyvä» omaperäinen on tarjolla. Mutta puututaan pakinoissa suomen kielen kirjoittajien harmina oleviin objektiseikkoihin: »pitkissä lauseissa on välistä joutua epätoivoon pelkän kohteen tähden».

Vasta kolme vuosikymmentä myöhemmin, 1916, saimme oikean *Kielioppaan*. Sen on laatinut tunnettu koulumies ja

¹ Tunnetaan parhaiten nimimerkillä »Samuli S.».

sanakirjantoimittaja Knut C a n n e l i n. Teos rajoittuu kuitenkin vain äänne- ja sanaopillisiin seikkoihin, ja tekijän aikomus julkaista sen täydennykseksi vielä »vierasperäisten sanain luettelo ja vieraat nimet» sekä »johdannaiset ja yhdyssanat» jäi toteutumatta. Kaikesta huolimatta Kansallinen Kieliopas on oivallisena käsikirjana ollut erittäin suosittu. Vuosien mittaan siitä otettiin kaksi uutta, lisättyä painosta sekä 1931 vielä neljäs painos, itse asiassa aivan uusi laitos. Siinä ohjeisto on supistettu viidennekseen ja hakemiston loppuun on liitetty vierasperäisten nomien ja verbien ohjeluetelo.

Vuonna 1917 ilmestyi toinen pätevä oikeakielisyyssopas, Allan S a r a t i e n »kiireisen sanomalehtityön ja monien muiden puuhain ohessa» kokoonpanema *Hyvää suomea. Oikeakielisyysskirjoitelmia ja -ohjeita*. Osalta se perustuu Cannelinin oppaaseen, mutta lisäksi siinä käsitellään mm. ison ja pienen alkukirjaimen käyttöä, lyhenteitä, sijapäätteitä, yhdyssanoja, lauseenjäsäniä ja muita lauseopillisia kysymyksiä, sanajärjestystä sekä tyyliseikkoja. Alussa on vielä luku oikeakielisyysharrastuksen elvyttämisestä. Kirjaa leimaa ihanteellisuus: »Jokainen huolimaton kynänjälki, jokainen yksityinen sana- tai pilkkuvirhekin ovat rikkaruohoja, jotka on mahdollisimman vähiin kitkettävä ihaillon ja sointuisen suomen kielen vainiolta.» Murteellisuuksia sopii Saratien mielestä käyttää vain »kala- ja metsätysretkillä, saunamatkalla j.n.e.». Ruotsalaisuudet ovat hänestä merkinä köyhyydestä.

Aikajärjestyksessä seuraavat kaksi ohjekirjasta ovat vuodelta 1927: Ida P e k a r i n *Hyvää liikesuomea. Kieli- ja tyylioppia liikealalla toimiville ominpäinopiskelijoille* ja Leningradissa ilmestynyt M. A. A i r o l a n »Valtion oppineitten neuvoston tieteellispedagogisen jaoston oppikirjaksi hyväksymä» *Oikeinkirjoitus- ja oikeakielisyysohjeita*. Jälkimmäinen, alun neljäntäkymmentä sivua käsittävä vihkonen, ei tosin liene Suomessa monenkaan käteen osunut.

Saratien teoksen toisena ennakkotarkastajana oli ollut maisteri, myöhempi yliopettaja E. A. S a a r i m a a. 1930 hän julkaisi itse lähinnä radiossa pitämiensä oikeakielisyyksesitelmien pohjalta oppaan *Huonoa ja hyvää suomea*. Se muistuttaa niin kooltaan kuin sisällöltään Saratien ohjekirjaa, joskin Saarimaan opas on täydellisempi. Seuraavana vuonna »Huoноsta ja hyvästä suomesta» otettiin jo toinen painos. Kolmatta painosta varten kertyi uutta ainesta niin paljon, että syntyi aivan uusi kirja, 1947 ilmestynyt *Kielenopas* (huom. nimen genetiivi-alkuisuus!). Se on puolestaan tähän mennessä ehtinyt jo kahdeksanteen painokseen.

Niin Cannelinin kuin Saratien ja Saarimaan oppaat ovat olleet luotettavia kielenkäytön käsikirjoja. Ne eivät niinkään esitä tekijänsä henkilökohtaisia mielipiteitä, vaan ne pohjautuvat Setälän kielioppeihin ja Virittäjässä julkaistuihin yleisesti hyväksytyihin oikeakielisyysskirjoituksiin. Cannelinilla ja Saarimaalla on lisäksi ollut oma luottamusta nauttiva taustaelimensä, edellisellä Kotikielen Seura ja jälkimmäisellä Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kielivaliokunta. Kielenoppaansa 1. painoksen alkulauseessa Saarimaa sanookin: »Sellaisia neuvoja, joissa tekijä puhuu vain omalla suullaan, on vähän.» Kun Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kielivaliokunta vielä oli vuosien mittaan saavuttanut kielenhuollossa kiistattoman auktoriteettiaseman, voi nimenomaan Saarimaan Kielenoppaan aiksoa ainakin pääpiirteittäin edustavan aikansa ns. virallista oikeakielisyysskiantaa.

Sellaista perusteellista yleiskielen ohjekirjaa kuin Saarimaan Kielenopas, jossa lisäksi on laaja aakkosellinen sana- ja asiahakemisto, oli jo kauan kaivattu. Se saikin pian laajan levikin. Oli sentään myös vastustajia: Kielenopasta pidettiin liian puristisena. Eteväenä vieraiden kielten taitajana Saarimaa näet leimasi hyvin hanakasti lähinnä ruotsista saadut käännöslainat kartettaviksi muukalaisuuksiksi.

Kielenoppaan 1. painoksesta voi poimia seuraavanlaisia korjaus ehdotuksia:

korkea ikä > pitkä ikä; vapaalla jalalla > vapaana; Sinun on tultava mahdollisimman pian > niin pian kuin suinkin, niin pian kuin mahdollista; herättää ajatus, epäilyksiä > synnyttää ajatus, epäilyksiä; Sydän, valtimo lyö > sykkiä, tykkiä, tykkyttää; Laineet lyövät rantoja vasten > loiskivat.

Samoin Saarimaa vaati — toisen merkittävän seikan mainitakseni — yhdys-substantiivien alkuosaan genetiivin useissa jo nominatiivialkuisiksi vakiintuneissa tapauksissa:

joutsenenlaulu, linnunperspektiivi, ritarinmerkki, diplomaatinpassi, miehenpaikka (sairaalassa), kalastajammökki, isännänmieli, herranmoraali, nuorisonrikollisuus, osastopäällikkö, lähetystönsihtööri, eduskunnan-talo.

Tällainen kanta herätti närkästystä, ja koko oikeakielisyydestä ruvettiin pian puhumaan saarimaalaisuutena ellei kerrassaan saarenmaalaisuutena.

Muita kiivaammin Saarimaan kimp-puun hyökkäsi professori Lauri K e t t u n e n, murteiden ja sukukielten tutkija, joka jo pitkään oli ollut oppositiossa määrääviä kielenhuoltajia vastaan. 1949 hän julkaisi ohjekirjan *Hyoää vapaata suomea. Ohjekirja suomen kielen käyttäjille* ja siihen liittyvän erillisen hakemiston *Suomen kielen ohjesanastoa*. Edellinen on tekijän mukaan nimenomaan tarkoitettu vastapainoksi Saarimaan Kielenoppaalle, »jossa yhtenäin on entistä ahdistavampaa kielen kahlitsemista». Se on alusta loppuun jyrkän poleeminen. Paitsi itse Saarimaa siinä saavat korvatillikoita myös länsisuomalaisen miehittämät kielenhuolto-elimet ja yleensä länsisuomalaiset, ennen muita »Turun seutulaiset» — Kettunen itse oli savolainen. Lukija ei voikaan välttyä vaikutelmalta, että monesti Kettunen purnaa vain purnaamisen vuoksi. Hän esim. hyväksyy loppu-n:ttömän passiivin potentiaalin *tultanee* (vaikka sanotaan *tullaan*, *tultiin*, *tultaisiin*) ja puolus-

taa sellaisten passiivin partisiippien käyttöä kuin *vakuutettu* (*Olen vakuutettu siitä että -*), *järkytetty*, *kultivoitu*. Toisaalta Kettunen vastustaa lyhytjohtimista vierasperäistä adjektiivityyppiä *looginen*, *psykykkinen*. Hänestä se »jää vaikuttamaan sekä muodoltaan että ilmaisupuutteeltaan kuin, miten sanoisimme? — hännätön kissa».

Kettusen oikeakielisyysskantaa ja samalla hänen paikoin hyvinkin räiskyvää tyyliään kuvastavat edellä esitettyjen lisäksi seuraavat pari kolme sitaattia: »Lyhytnäköinen purismi on niin kielen alalla kuin yleensäkin myrkyä myös kansalliselle kulttuurille»; »Nyt on ihmiset saatu säikähtämään turhaa peloittelua — 'svetisismi!', ikäänkuin 'tuli on irti!'; »Sääntö?, tuntuu joku tiukkaavan. Hui hai, menepäs kaikki vapaasta kielestä panemaan sääntöjen pakkopaitaan!» Kettunen esittää oppaassaan myös joukon uudistusehdotuksia, tosin vain koe-palloina, »jotka saakoot vaikka tuoreeltaan lukijan hylkäyksen». Tällaisia ovat johdokset *tarjuri* 'tarjoilija', *ovuri* 'oven-vartija', *lukuuus* 'lukencisuus', *näivettyynys* 'näivettyneisyys', *kalattuus* 'kalattomuus', *unettuus* 'unettomuus', *kärsimättyys* 'kärsimättömyys', *H'elsingitse* 'Helsingin kautta', *Kööpenhaminatse* 'Kööpenhaminan kautta'. *i*-vartaloisten verbien taivutukseen Kettunen haluaisi preesensin ja imperfektin erottamiseksi palauttaa lounaismurteista vanhaan kirjasuomeen omaksutut *ei*:lliset imperfektimuodot: *sallein*, *tansseimme* (prees. *sallin*, *tanssimme*).

Ei ihme, että tavallinen kielenkäyttäjä Kettusen oppaat käteensä saatuaan joutui ymmälle. Kumpaa oli uskottava, Saari-maata vai Kettusta? Kirjoittipa Helsingin Sanomat asiasta pääkirjoituksen, jossa se totesi, että »Suomen kielen käytön alalla puheessa ja kirjoituksessa on syntynyt eräänlainen kriisi, jonka jatkuminen luo ilmeisen kulttuurivaaran» (16. 8. 1949). Vallitsevan oikeakielisyyssuunnan tuomion Kettusen oppaista esitti Virittäjässä (1949 s. 340—345) Nykysuomen sana-

kirjan päätoimittaja Matti S a d e n i e m i. Myöntäen niissä olevan sellaisiakin kohtia, joihin arvostelija voi yhtyä, hän pitkän ja ankaran kritiikkinsä päätteeksi leimasi Kettusen oppaat »arvostelukyvottomän lukijan käsissä» suorastaan vahingollisiksi.

Paitsi poleemisuutensa takia Kettusen *Hyvää vapaata suomea* on nimenomaan käsi-kirjaksi hankala siitä syystä, että se miltei kokonaan Saarimaan Kielenopasta seurailevana edellyttää tämän rinnakkaiskäyttöä. Lisäksi Kettunen esittää asiat väliin niin hämärästi, ettei ole helppo päästä selville siitä, yhtyykö hän ironioiden Saari-maahan vai onko hän Saarimaata vastaan. Kannanotoiltaan yksistään »vahingollisia» eivät Kettusen oppaat sentään ole. Jo kahdessa ensimmäisessä kysymyksessä, joista Sadeniemi häntä Virittäjässä tukistaa, on kielilautakunta myöhemmin asettunut Kettusen kannalle: 1958 se hyväksyi yleiskieleen Kettusen suosittamat heikkoasteiset muodot *harakoina*, *harakoihin* ennen yksinomaisesti vaadittujen vahvaasteisten muotojen *harakkoina*, *harakkoihin* rinnalle ja 1960 monikon illatiivityypin *korkeisiin*, jonka sijasta ennen kelpuutettiin vain tyyppi *korkeihin*. Molempien uudistusten alustajana oli Terho I t k o n e n.

Nyt, kun *Hyvän vapaan suomen* nostattama oikeakielisyyssmyrsky on asettunut, täytyy totuuden nimessä myöntää, että Kettunen myös eräissä muissa poleemisissa mielipiteissään osui oikeaan. Esim. vanhassa kiistakysymyksessä, onko sanottava länsisuomalaisittain *tuli tehtyä* vai — kuten jo Saratie vaati — itäsuomalaisittain *tuli tehdyksi*, Kettunen itäsuomalaisuudestaan huolimatta piti molempia vaihtoehtoja mahdollisina. Tälle kannalle antoi kielilautakuntakin syksyllä 1973 siunauksensa. *-rikas*, *-köyhä* ja *-vapaa*-loppuiset yhdysadjektiivit, jotka Saari-maasta olivat tarpeettomia käännöslainoja, Kettunen katsoi nykyisin jalansijaa saavan käsityksen mukaan (ks. Virittäjä 1974 s. 60—67) määrärajoissa jopa vält-

tämättömiksi. Ja jo Sadeniemi myönsi, ettei Kettusen kritiikki »yhdyssanojen genetiivialkuistamisesta ole aivan aiheeton».

Erääseen sanomalehtiarvosteluun vastatessaan Kettunen itse kirjoitti: »Olen varmaankin ampunut monessa kohdin yli maalin, mutta hyvä onkin, jos vastaisuudessa jonkinlainen keskiarvo olisi saavutettavissa.» Saarimaa puolestaan teki Kielenoppaansa kolmanteen painokseen (1955) joukon lievennyksiä, mikä oli omiaan katkaisemaan kärjen oppaaseen kohdistuneelta ankarimmalta arvostelulta. Teoksesta otettiin sen jälkeen lähes muuttamattomina vielä kolme painosta, ja sen arvovalta-asema on vuosi vuodelta vain lujittunut, kun sitä vastoin Kettusen käsikirjoja harva enää muistaa, saati sitten että olisi niihin perehtynyt.

Kauttaaltaan tarkistettu laitos, seitsemäs painos, Saarimaan Kielenoppaasta ilmestyi kielenhuoltotyön merkittävästä vilkastumisesta huolimatta vasta 1967, tekijän itsensä kuoltua. Ajanmukaistuksesta oli huolehtinut Paavo P u l k k i n e n poistamalla kirjasta lähinnä vanhentunutta ainesta, lisäämällä siihen kokonaisia uusia kappaleita, mm. essiivin ja agenttirakenteen käytöstä, sekä tarkistamalla sen ohjeistoa. Paikoin Pulkkinen on lieventänyt Saarimaan sääntöjä, paikoin tiukentanut. Pääsisällöltään ja rakenteeltaan Kielenoppaan seitsemäs painos on kuitenkin yhä S a a r i m a a n opas, kolmatta vuosikymmentä suomalaisia palveluttu käsikirja, johon oikeakielisyysspulmissa on totuttu vetoamaan ja jolla kiistattomasti on yleiskielemme huollossa erittäin suuret ansiot. Saarimaan oppaaseen, josta 1971 ilmestyi jo kahdeksas, seitsemännen kanssa yhtäpitävä painos, myös pohjautuvat olennaisesti kaikki myöhemmät suomen kielen ohjekirjat, joita nimenomaan viime vuosina on ilmestynyt useita.

Saarimaa itse julkaisi Katri K i v i r a n n a n kanssa 1959 »kansalaiskouluja, kerhoja, itseopiskelijoita ym. varten»

Käytännön kielenoppaan, josta tähän mennessä on ilmestynyt kuusi painosta. »Tarkoituksensa on lähinnä käytännöllinen; kieliopillista teoriaa on otettu mukaan sen verran, kuin asian ymmärtäminen tai mielenkiinnon herättäminen on näyttänyt vaativan. Pääpaino on pantu esimerkkeihin ja harjoitustehtäviin. Ainekirjoitusta koskevan opastuksen ohella on pidetty silmällä käytännöllisluonteisia tavoitteita: esitelmien, puheiden, erilaisien kirjeiden, pöytäkirjojen, uutisten, hakemusten ym. laatimisen ohjausta.»

Muita Saarimaan Kielenoppaan seuraajia ovat Toivo M ä k i s e n *Kansalaisen kielenopas* (1950), Markus S a u r i n *Aidinkielen opas ammatillisia oppilaitoksia varten* (1962), Matti H a o n *Hyvääkin parempaa suomea* (1963), Erkki V a s a m a n *Sanankäytön opas* (1963), Pekka M a t t i l a n, Anna-Liisa M ä e n p ä ä n ja Veikko R u o p p i l a n *Sananiekka. Kielen ja tyylin opas* (1964) ja sen laajennettu laitos *Uusi Sananiekka* (1976), Paavo P u l k k i s e n *Asiasuomen opas* (1965), Salme S a d e n i e m e n *Kirjoita oikein* (1969), Rauni V o r n a s e n *Sano se suomeksi* (1972) ja Raija K o n t t i s e n *Kielenkäytön opas* (1973).

Sivumäärältään laajin kielenhuolto-teksemme on Osmo I k o l a n toimitama *Suomen kielen käsikirja* (1968), joka karsittuna on ilmestynyt nimellä *Nyky-suomen käsikirja* (1971). Tänä vuonna teos on tullut kauppaan täysin uudessa painosussa. Kun varsinaiset oikeakielisyysohjeet, jotka Ikola on sijoittanut teokseen kirjoittamansa kieliopin sekaan, ovat kieltämättä olleet hankalasti löydettävissä, ne on nyt käytön helpottamiseksi painettu käsikirjan uuteen laitokseen sinertävälle pohjalle. Lisäksi Ikola neuvoo alkusanoissa: »Käytettäessä kirjaa haku-teoksena, so. etsittäessä vastausta johonkin tiettyyn kielenkäyttökysymykseen on kuitenkin yleensä viisainta hakea ensin *Sana- ja asiahakemistosta* asianomaista s a n a a (esim. *kehottaa, Matin päivä, henkilönnimi*). Ellei sitä löydy, kannattaa

etsiä samasta luettelosta ko. a s i a a (esim. *-oitta-*, *-otta-*vartalaiset verbit, yhteen ja erilleen kirjoittaminen, yhdyssanat, genetiivi, nominatiivi). Ellei lukija löydä ensimmäistä mieleen tullutta hakusanaa, on syytä miettiä, minkä muun hakusanan kohdalla voisi olla viittaus etsittyyn asiaan.» Vaatiiko käsikirja käyttäjältään ennakkotietojen lisäksi vieläkin liiaksi kärsivällisyyttä?

Ikolan käsikirjasta ovat karisseet pois seuraavat ensimmäiseen laitokseen sisältyneet luvut: Erkki Itkosen kirjoittama »Suomen suvun esihistoria», Ikolan oma »Suomen kielen historia», Martti Rapolan »Suomen murteet», A. Alhoniemen »Suomen kirjakielen luonteenomaiset piirteet», Kaarina Visakannon »Kirjapainotietoutta kirjoittajille» ja Erkki Itkosen »Etymologinen sanasto». Uusimpaan laitokseen on sitä vastoin lisätty Leena Tuomisen lähes 30-sivuinen »Asioimiskirjoituksen opas». Mukana ovat yhä Päivi Rintalan »Tyyliopin perusteita», Alho Alhoniemen »Sivistyssanasto» sekä Ikolan kielioppiosan lisäksi suomen kieltä koskeva kirjallisuudesta laatima esittely ja paikannimi- ja lyhennekuu. Nyky-suomen käsikirja on näin laitos laitoksesta muuntunut yhä enemmän käyttöteokseksi.

Toiset mainituista opasteoksista on tarkoitettu kouluopetukseen. Muutama on ollut korkeakoulussa kurssikirjana.

Vähäinen ei ole niiden laajempien tai suppeampien yksityisten kirjoitustenkaan merkitys, joita eri asiantuntijat ovat kielenkäyttökysymyksistä laatineet Viritäjään ja muihin aikakauslehtiin. Niitä on myös koottu useaksi niteeksi Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran julkaisemaan *Tietolipas*-sarjaan. Erikseen on syytä mainita sarjasta kolme kokoelmaa yleisradiossa Suomen Akatemian kielitoimiston järjestämässä *Kielivartio*-lähetysissä pidettyjä pakinoita.

Se että useimmista kielioppaistamme on otettu monta painosta, jostain kymmenkin, joka tapauksessa osoittaa, että

meillä kiinnitetään kielenhuoltoon huomiota ja sitä varten kaivataan luotettavaa ohjausta. Ei kuitenkaan riitä, että sama oppi lähes sellaisenaan periytyy vuosi

vuodelta oppaasta oppaaseen. Kielenhuollon alalla on yhä ongelmia, jotka vaativat perinpohjaista elävästä kielestä tehtävää selvitystä.

Die Geschichte der Sprachführer

Jouko Vesikansa

Verf. behandelt die Sprachführer der finnischen Sprache und beschreibt den Inhalt der wichtigsten Sprachführer.

Osoite:

Anschrift:

Kotimaisten kielten tutkimuskeskus

Kielitoimisto

Liisankatu 16 A 8

SF-00170 Helsinki 17